।। श्री विश्वनाथो विजयते ।।

तिरुवेंकटचार्यकृत

विलासमणि मंजरी

संपादक
वि. ह. निजसुरे

प्रकाशक
राजवाडे संशोधन मंडळ
धुळे

।। श्री विश्वनाथो विजयते ।।

राजवाडे-संशोधन-मंडळ-ग्रंथमाला

(३)

विलासमणिमंजरी

तिरुवेंकटाचार्य-कृत

अक्षरजुळणी : प्राची टाईपसेटिंग्ज
द्वारा. सौ सीमा शिंत्रे,
पुणे. फोन : ९८२२३९२७३९.

प्रकाशक : चिटणीस,
राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

संगणीकरण : जुथिका राजवाडे-जोशी (पुणे)

विलासमणि मंजरी

प्रस्तावना

राजवाड्यांच्या संग्रही असलेला हा एक अपूर्व व मौजेचा ग्रंथ आहे. तो संस्कृत व श्लोकबद्ध आहे. हा ग्रंथ 'चातुरंग प्रधान' म्हणजे बुद्धिबळाच्या डावांचा ग्रंथ आहे. दुसऱ्या बाजीरावाचे पदरी एक त्रिवेंगडाचार्य या नावाचा विद्वान होता. त्याचे जन्मस्थान श्री तिर्पतिपुरी असे होय. तो कानडी असून, मोठा संस्कृतज्ञ पंडित, कवी, अष्टावधानी व बुजबळे खेळण्यात फार निष्णात होता. त्याने बुजबळांविषयी एक ग्रंथ लिहावा असे बाजीरावाने आपल्या सदाशिव (सदाशिव माणकेश्वर असावे) नावाच्या प्रधानाकडून त्यास सुचविलें. सदाशिव प्रधानाने सुचविलेल्या शैलीनुरूप त्याने ग्रंथ रचिला. त्या ग्रंथाचे नाव 'विलासमणि मंजरी' म्हणजे बुजबळांचे डाव हीच रत्ने त्यांचा तुरा असा आहे.

या ग्रंथात एकंदर शंभर डाव त्यांच्या उलगड्यांसह दिलेले आहेत. या मंजरीला पहिल्या चौसष्ट विलासरत्नरूपी पानांनी शोभा आणली आहे. चार दीर्घ विलासरत्ने यांनी तिचा देठ बनला आहे. सोळा विलास ही तिची फुले आहेत. सोळा विलासरत्ने ही फळे आहेत व एक उत्कृष्ट डाव तिचे अग्र आहे. (प्रस्ता. श्लो. ९।१०). अशा तऱ्हेने शंभर रत्नांनी ती जडलेली आहे. अशी कर्त्याने तिची स्तुती केली आहे. हिंदुस्थानी, कर्नाटकी, विलायती, चिनी वगैरे बुद्धिबळे खेळण्याच्या पद्धतींचा उल्लेख त्याने केला आहे. हल्ली आपल्याकडे प्रचलित असलेली पद्धती हिंदुस्थानी होय व तिचाच उपयोग प्रस्तुत ग्रंथातील डावांत केलेला आहे. एक महत्त्वाचा फरक म्हणजे विरुद्ध राजे एकाच पट्टीत समोरासमोर मांडण्याची विलायती पद्धत सोयीची म्हणून तिचा अवलंब या ग्रंथात केलेला आहे. प्रस्तावनेत निरनिराळ्या पद्धतीचे सामान्य वर्णन व त्या त्या पद्धतीचे काही विशेष ग्रंथकाराने वर्णिले आहेत.

रचना पद्धती : - दिलेले डाव अभेद्य, विषम, दुर्गम, विस्मयप्रद व लोकविलक्षण आहेत असे ग्रंथकार स्वत:च सांगतो. तज्ज्ञांनी त्यांचा पडताळा पाहावा. रचनेत संस्कृत शास्त्रीय वादविवादाची भाषा वापरली आहे. बुद्धिबळांचे कोडे म्हणजे डाव घालणे याला पूर्वपक्ष, आक्षेप, शंका, प्रश्न असे शब्द वापरले आहेत व उलगड्यास सिद्धांत, उत्तर समाधान वगैरे शब्द योजले आहेत. बुजबळांतील राजे, हत्तीघोडे हे खरोखरीचे नव्हते तर त्यांची ही नावे लाक्षणिक आहेत, हे सांगण्यासही हा खेळाडू विसरलेला नाही. यावरून शास्त्रित्वरूप आपला स्वभाव तो विसरलेला नाही हे उघड आहे. पूर्वपक्षांची मांडणी व उत्तरांमधील खेळी या निरनिराळ्या सुंदर श्लोकांत रचल्या आहेत.

त्यावरून त्यांचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व व श्लोकरचना-चातुर्य व काहीशी कवित्व शक्ती ही दिसून येते. (एरवी हा कांही काव्याचा विषय नव्हे). शंभर डावांपैकी पहिले चौसष्ट डाव **पेद मातुचे** म्हणजे प्यादेमात किंवा प्यादीचे आहेत. पुढील सोळा विलायती पद्धतीचे, त्यांचे पुढील सोळा शुद्ध म्हणजे मातेचे व अखेरचा एक डाव चार निरनिराळ्या प्रकारांनी सोडवावयाचा म्हणून ते चार डाव मिळून शंभर डाव होतात. डावांच्या या चार गटांमुळे ग्रंथाच्या पूर्वखंडाचे ४ स्तबक व उत्तर खंडाचे ४ स्तबक झाले आहेत. पूर्वखंडात एक, दोन असे अनुक्रम नंबर घालून नुसते सर्व प्रश्न दिले आहेत व उत्तरखंडात तसेच क्रमांक घालून नुसते उलगडे दिले आहेत. छापताना मात्र आम्ही प्रश्न किंवा डाव आणि त्यांचे उत्तर किंवा उलगडा एकापुढे एक असे छापले आहे. म्हणजे खेळाडूंस सोईचे होईल.

अमुक खेळीत डाव करावयाचा हे श्लोकाच्या बाहेर आरंभी गद्यात सांगितले आहे. डावाची मांडणी डाव लहानमोठा असेल त्याप्रमाणे एकपासून लागतील तितक्या श्लोकांनी केलेली आहे. प्रथम जयी पक्षाची मांडणी सांगितलेली आहे व पक्षांतरबोधक अथ किंवा तू अशा शब्दांनी जित पक्षाची मांडणी दिलेली आहे. श्लोक संपला की मांडणी संपली असे नाही. अर्धवट श्लोकात ही एक मांडणी संपून दुसऱ्या पक्षाची सुरू होते. उलगड्यामध्ये जयी पक्षाच्याच खेळी दिलेल्या आहेत. मधील जितपक्षाच्या खेळी खेळणारास सहज सुचतील अशाच आहेत, कारण जित पक्ष अनन्यगतिकच असतो. **क्वचित** त्या पक्षाची ही खेळी काही विशेषास्तव सांगितली असेल. राजाच्या उजव्या बाजूची मोहरी राजाची व वजिराच्या डाव्या बाजूची मोहरी वजिराची व त्यांच्या समोरची पट्टी त्या त्या मोहऱ्याची म्हणून मांडणीचे वर्णन वजीर राजाच्या हत्तीच्या (हत्तीच्या समोरील पट्टीत) सहाव्या घरी अशा प्रकारचे खेळाडूंस परिचित आहेच. प्रश्नाच्या व उलगड्याच्या संस्कृत श्लोकानंतर मांडणी व खेळी या मराठीत यादीच्या रूपाने नोंदलेल्या आहेतच व अखेरीस अमुक **बाजी** त म्ह० खेळीत प्यादी किंवा मात करा असे सांगितलेले आहे. हेच खरोखर ग्रंथाचे भाषांतर आहे व निव्वळ मराठी वाचकांस तेवढे वाचूनच डाव व उलगडा समजेल. श्लोकात मांडणीत वाटेल त्या अनुक्रमाने रचना आहे. पण भाषांतरात राजा अमुक घरी, वजीर अमुक घरी असा मोहऱ्यांच्या महत्त्वाप्रमाणे अनुक्रम आहे. उलगड्यात मात्र श्लोकांतील अनुक्रम व भाषांतरातील अनुक्रम एकच असला पाहिजे म्हणून **अर्थात** तो तसा आहेच. प्यादीच्या डावात अगोदर पुष्कळदा मात शक्य असेल ती टाळून **अर्थात** प्यादीचा प्रयत्न करावयाचा हे खेळाडूस ठाऊक आहेच.आम्हास बुद्धिबळाची साधारण माहिती आहे म्हणून दिलेले डाव पटावर मांडून उलगड्यात सांगितल्याप्रमाणे ते खेळून बरोबर जुळतात हे पडताळून बघितले आहे. डावात किंवा उलगड्यात कोणास काही चूक आठळल्यास ती आम्हांला कळविण्याची कृपा करावी.

विष्णु हरि निजसुरे

विलासमणिमञ्जरी

श्रीमते रामानुजायः नमः ।। **त्र्यंबकीशपदांभोजमकरंदस्पृशोणव** ः।। भूयासुर्भूयसे भूयः शुभायाभूतजन्मने ।।१।। द्वैताब्धिर्मुक्तमर्यादो भ्रमसाहस्रगर्भितः । आमूलं शोषितो येन जीयात्त्र्यंबकदेशिकः ।।२।। श्रीबाजीसार्वभौमो निखिलगुणगणश्लाघनीयः कदाचिद्रम्यागारं प्रविष्टः । सकलवसुमतीमंडलख्यातकीर्ति ः।। सर्वैः सभ्यैरुपेतो निजसचिववरं दृष्टिपीयूषवर्षैः। सिंचन प्रोवाच रम्याक्षरमधुरमिदं सर्वेकार्ये कृतार्थः ।।३।। हे धीर त्वं वरेण्यो विमलतरमतिः सर्वकार्येषु दक्षो मानी मत्प्रीतिपात्रं ह्यसि परममतः सर्वदेशप्रशस्त्यै ।। ग्रंथो भाव्यो नवीनः सकलजनहितश्चातुरंगप्रधानो विद्वांसो राजसंघाः प्रमुदितहृदयाः शेखरे यं वहेयुः ।।४।। श्रीतिर्पतिपुरी शिष्टसंसेव्या यस्य जन्मभूः।। स इदानीमिहैवास्ते चिरमस्मानुपाश्रितः ।।५।। त्रिवेंगडाचार्यसुधीः कविर्यदष्टावधानादिकलाविलोलः ।। त्वत्प्रीतिपात्रं परमं ततस्त्वं सुसंस्कृतं कारय पद्यजालैः ।।६।। ततस्तद्वसुधाधीशभव्यचित्तानुसारिणी ।। सदाशिवप्रधानोपदिष्टां शैली विभावयन् ।।७।। चतुरंगविलासस्य तत्वं ज्ञात्वा तनोत्यसौ।। त्रिवेंगडाचार्यसुधीर्विलासमणिमंजरी।।८।। चतुःषष्टिवरामूल्य रत्नपत्रोपशोभितां।। दीर्घरत्नचतुर्नालां षोडशप्रसवोज्वलां।।९।। अनर्घ्यैकशिरोरत्नामष्टयुग्मफलावृतां ।। शतांरत्नौघखचितां परितः स्फुरितप्रभां।।१०।। एनां हि शेखरीकर्तुं क्वचिद्भूयद्विचक्षणः ।। विस्तीर्णा रत्नगर्भा स्यादवधिर्नाप्यनेहसः ।।११।। अथ परिभाषा ।। हैंदुस्छानं च कार्णाटं वैलायतमिति त्रिधा।। महाविलासो देशेषु यत्र क्वापि न भेदभाक्।।१।। निर्बलं निर्बल सबलं चेति द्विविधं तत्प्रकीर्तितं ।। निर्बलं हन्यात्सबले तूभयं स्मृतं ।।२।। परोक्षमपरोक्षंच तदपि द्विविधं भवेत् ।। परोक्षक्रीडनं तावत्सर्वदेशप्रशस्तिभाक्।।३।। चतुर्भिः शास्त्रतत्वज्ञैश्चतुर्दिक्षु प्रतिष्ठितैः।। यः समं प्रतियुध्येत समकाले स उत्तमः।।४।। एकेन वा पुनर्द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽक्षिनिमीलनैः।। प्रतियोत्थापि तत्तुल्यो वाहनारूढ एव हि।।५।। बुर्जिर्मातुः पेदमातुरिति त्रेधा जयो नृणां।। मारुमातुर्विकल्पे नु बुरिजेरेकदेशभाक् ।।६।। एकशेषे प्रमत्ताः स्युरुष्ट्राश्वगजमंत्रिणः।। उत्तरोत्तर मुन्मादे भटबंधं वरं विदुः।।७।। नृपतुल्यो भवेन्मंत्री गमने शकटो✻ भटान्।। उलंघ्य याति सदनद्वयं कोणेन मानवाः।।८।। चरमं सदनं प्राप्य सर्वेमात्यप्रदा स्मृताः।। मुख्यकार्णाटकमिदं तद्विशेषः क्वचिद्भवेत् ।।९।। एकं द्वौ त्रीन् भटां स्त्यक्त्वा सर्वे हन्या महीशितुः।।९।। शाहं नैव वदेत्तावद्यावन्नाश्वादिसंभवः।।१०।। मिश्रकार्णाटकमिदं ज्ञेयं विबुधसत्तमैः।। शेषाः सर्वेपि सित्धांता हैंदुस्थानस्पृशः स्मृताः ।।११।। चैनादेरल्पसारत्वात्तन्मतं न स्पृशामहे ।। दुर्बलान् विविधान्पक्षान्प्रायो न

✻ शेकटो = घोडा.

स्प्रष्टुमुत्सहे ।।१२ ।। भटात्सपादत्रिगुणस्तुरंगमो रथस्तु पादोनचतुर्गुणोधिक: ।। गजस्तु षाड्गुण्यमुपैति मंत्रवित्तुल्यो भवेत् द्वादशभि: पदातिभि: ।।१३ ।। महाविलासे नृपधर्मपत्नी भटात्तु षाड्गुण्यमुपैत्यपादं ।। एकादशार्ध: किल मंत्रिसूनूरथोपविंशो वसुधेशपुत्र: ।।१४ ।। पत्नीद्वयमुभावश्वावधिकौ नृपमंत्रिजो ।। शतं गृहास्ततोन्यत्र चतु:षष्टिगृहा स्मृता: ।।१५ ।। उत्तमस्छानगा मर्त्या: स्वस्वस्वामिप्रदा: स्मृता: ।। नृपमंत्रि-मनुष्यौ द्वौ महामात्रप्रदायकौ ।।१६ ।। स्वस्वस्वामिषु जीवत्सु भटो नैवांतिमं विशेत् ।। उत्पत्तिक्षण एवाश्वो गछेदुल्लंघ्य ताडयेत् ।।१७ ।। यदि हंतापरस्तिष्ठेत्तदा स्छानस्थितो भवेत् ।। अप्राप्तशाहो नृपति: सकृदश्वगतिं स्पृशेत् ।।१८ ।। अमात्यनृपनागानां भटा यांति गृहद्वयं ।। स्वामिनो निजस्थानादभ्रष्टा: स्युर्न चान्यथा ।।१९ ।। भटाभिन्नं राजबलं सर्वं मोहरसंज्ञकं ।। तेषु शिष्ट: प्रमत्त: स्यात्तन्मृतिर्बुरिजि: स्मृत: ।।२० ।। मृतोर्ध्वमविलंबेन यदि जायेत मोहर: ।। वुरिजिर्न स विज्ञेय: सर्वसिद्धांतकोविदै: ।।२१।। यदि शाहद्वयं दद्यान्मुहुर्न समतां व्रजेत् ।। गृहाभावे तु नृपतेरन्यमुख्यबलग्रह: ।।२२ ।। बालप्रलपितो यस्मादपसिद्धांत एव स: ।। वैलायते भटा: सर्वे स्वेच्छया सदनद्वयं ।।२३ ।। गन्तुं क्षमा:सकृन्मूलस्थानात्स्युर्यदि नो चला: ।। गृहद्वयं भटो गच्छेद्यदि नान्यभट: पथि ।।२४ ।। अन्यथा कलहेच्छा चेदतरा निहतो भवेत् ।। उत्तमस्थानगा:सर्वे भटा: सर्वप्रदा: स्मृता: ।।२५ ।। सकृत्क्षणेन नागेंद्रमुल्लंघ्य नृपतिर्व्रजेत् ।। प्राप्तशाहोऽपि नृपति: स्वस्थानादच्युतो यदि ।।२६ ।। संस्थाप्यैकं नरपतिं सर्वानाहत्य वापुन: ।। वध्यो नरपतिर्नित्यं बुरिजिर्नात्र विद्यते ।।२७ ।। भटमोहरबंधो वा ह्यन्यस्मात्स्वस्य बंधनं ।। प्रतिज्ञातं तु निर्वाह्यमत्र तत्वं प्रचक्षते ।।२८ ।। वैलायतान्महाभेदान् हैंदुस्थानांश्च सर्वश: ।। वक्ष्यामि विजिगीषूणां जगद्विजयहेतवे ।।२९ ।। अभेद्या विषमा बंधा दुर्गमा विस्मयप्रदा: । निरूप्यंतेऽत्र सकला ये स्युर्लोकविलक्षणा: ।।३० ।। एकद्वित्रिचतु:पंचषट्सप्ताष्टनवाधिकै: ।। एकविंशतिपर्यंतमादित: क्रमश: स्मृत: ।।३१ ।। तदूर्ध्वं तु यथासंख्यं सपादद्विशतावधि ।। संख्या नृपार्थका: शब्दा: क्वचिद्भवनबोधका: ।।३२ ।। राजभागस्थिता: सर्वे राजकीया गजादय: ।। मंत्रिभागे स्थिता: सर्वे मंत्रिण: समुदीरिता: ।।३३ ।। आदौ यस्यलं प्रोक्तं प्रथमं तस्य चालनं ।। तस्यैव विजयो ज्ञेयो यदि नान्यदुदीर्यते ।।३४ ।। नृपद्वयं मंत्रियुग्मं हैंदुस्थाने पराङ्मुखं ।। वैलायते तु सान्मुख्यं तयोर्भूयात्परस्परं ।।३५ ।। अयं पक्षो गरीयान् स्यात् सुबोधो लिखितुं क्षम: ।। अतस्तदनुसारेण ज्ञेयं पक्षद्वयं सदा ।।३६ ।। सामान्यशब्दयोगे तु फलसाम्यमुदीर्यते । अन्यत्रासंभवाद्वापि परिशेषादि निर्णय: ।। अथ प्रधानाश्वादिशब्दानाममुख्यार्थकत्वेन सर्वदोषोत्धारश्चिंचनीय: अत्र दाक्षिणात्यचतुरंगविलासस्याल्पबलत्वेन निर्बलस्य च समानबलवन्निबद्धाभेद्यविषमदुर्गकुंठितशक्तिमत्त्वेन चैनादेर्नियतविषयपराहतत्वेन महाविलासस्यातिशयबुद्धिमद्विवेचनीयत्वेपि विरलप्रचारादौत्तरीयस्यैवातिप्राशस्त्या-द्वैलायतस्या पिबहुतरनिरर्गलयुक्तिपरंपराकवलितत्वेन तत्समशीलतया मतद्वयं सारासार

विवेचनाय तत्वबुभुत्सोर्व्युत्पत्तिसिद्धये अन्यप्रपंचितनिर्युक्तिकापसिद्धांतसाहस्त्र संजनितबहुतरविभ्रमकवलितदुराग्रहोन्मादपरवशतरपरोत्कर्षासहिष्णूनां पंडितमन्यानां मतिमांद्यप्रकाशनाय च पूर्वोत्तरखंडविभागेन वैशद्येन व्याख्यास्याम:।। अथ ग्रंथप्रतिपादितबंधानामनुक्रम:।। आदितश्चतु:षष्टिबंधपर्यंतेषु वैलायतहैंदुस्थानयोरविशेष एव तदूर्ध्वं षोडशशुद्धवैलायतप्रकारेण भटबंधा: तत: शुत्धा: षोडशतदूर्ध्वमाद्यंतबंधाश्चत्वार: इति क्रमेण एकशतबंधा विज्ञेया:।। अथ तेषामनुक्रमसंख्या।।

+ डाव प्रथम ।।१।।

।। डाव प्रथम ।।१।। स्वप्रतिज्ञानिर्वाहाय प्राथमिकमतिस्फुटमपि बंधं दर्शयति ।। अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयेषु संख्यामनभिधायैव पर: प्रष्टव्य:।। तदुत्तरं स्फुटतया संख्याभिधानपूर्वकमिति ज्ञेयं।। निजचतुर्थगतो नृपतिर्यदा स्वभवने नृपवारणतद्भटौ। रथगजौ सचिवादिमषष्ठगौ परनृपो निजवीति चतुर्थग:।।१।। सचिववारणषष्ठगत: करी निजनिकेतनग: सचिवोष्ट्रक:।। कथय तत्र कथं भटबंधनं स्फुटतरं चलनांतरमंतर।।२।। द्रुतविलंबितं।।

राजा आपल्या चौथे घरी ४	दुसरा राजा आपले घोड्याच्या
राजाचा हत्ती आपले १	चौथे ४
हत्ती वजिराच्या सहावे ६	वजिराचा हत्ती आपले ६
उंट वजिराच्या १	वजिराचा उंट आपले १
राजाचा हत्तीचा प्यादा आपले १	एका बाजींत प्यादमात करावी

उत्तर

श्रीगणेशायनम:।। अथ विषयानुक्रम:।। प्रश्नोत्तराणि सर्वाणि संप्रवक्ष्याम्यनुक्रमात्।। तदवांतरभेदास्तुज्ञेया: शिष्टप्रचारत:।। एकस्यलिख्यते पक्षोयत्रानन्यनृह: पर: ।। यत्रान्यस्य विशेष: स्यात्तावत्तत्र विलिख्यते।। गृहयुगगंतुर्नृपगजमर्त्यान्नरपतिबंध: स्फुटतर एव।।१।। अनुष्टुप्।। शशिवदना।।

बंधनाचा अनुक्रम सांगतो.

+ प्रथम प्रस्तावनेचा मराठी दिलेला सारांश वाचावा व नंतर डाव सोडवावेत.

पटावर राजांची स्वगृहे एकाच पट्टीत समोरासमोर व वजिरांचीही त्याप्रमाणेच समजावयाची. ही विलायती पद्धती या ग्रंथात स्वीकारली आहे हे लक्षात घ्यावे.

उलगड्यामध्ये डाव्या बाजूच्या खेळीनंतर उजव्या बाजूच्या खेळीचा अनुक्रम समजावा.

मूळ ग्रंथाच्या दोन हस्तलिखित प्रती आहेत. दोन्ही प्रती एकमेकींशी ताडून ही प्रत छापली आहे. संस्कृत व मराठी शुद्धलेखन प्राय: पोथीतील कायम ठेवले आहे.

टीप - रथ = उंट, वीति = घोडा, भटबंधनम् = प्यादेमात किंवा प्यादी.

राजाचा हत्तीचा चौथ्या घरी
प्यादाचा शाहा मात १

।।२।।

द्वाभ्यां भटबंधमुदाहरति ।। निजतुरगचतुर्थे स्यात्प्रधानं महीश: सचिवकरिनिकाय्ये मंत्रिचक्री स्वगेहे।। नृपरथहयगेहान्मानवौ द्वौ तृतीयाववनिपतितुरंगादष्टमे वारणेंद्र: ।।३।। अथ परवसुधेश: स्वीयनागाच्चतुर्थे नरपरिवृढसप्तेरंतिमे कुंजरोऽपि।। यदि निजभटसद्मन्यध्यवस्येत मंत्री कथय कथमयं स्यान्मर्त्यबंध: कवींद्र ।।४।। मालती।।

राजा + वजिराच्या हत्तीच्या १	दुसरा राजा आपले हत्तीचे ४
वजीर आपल्या घोड्याच्या ४	वजीर आपले २
हत्ती राजाच्या घोड्याच्या ८	हत्ती राजाच्या घोड्याचे ८
वजिराचा उंट आपले घरी	दोन बाजीने प्याद मात
प्यादा राजाच्या उंटाच्या ३	
प्यादा राजाच्या घोड्याचे ३	

उत्तर

नृपहयतुर्ये सचिवकशाहस्तदनुमनुष्यान्नरपतिबंध: ।।२।। शशिवदना।।
वजीर राजाच्या घोड्याच्या ४
प्याद्यानें वजीर घ्यावा

।।३।।

द्वाभ्यां भटबंधांतरमुदाहरति ।। स्वपंचमे धरापतिर्नृपद्वितीयगो रथो नृपेभसद्मन: क्रमात्करीमनुष्यमंत्रिण: ।। अमात्यमंदिराग्रगो भट: प्रधानवारण: स्वषष्ठग: परो नृप: स्ववीतितुर्यसद्मग: ।।५।। इनोष्ट्रमंदिरे गजस्तदग्रतो रथो नृपद्वितीयमंदिरे भट: प्रधानमुष्ट्रसद्मनि।। अमात्यवीतिषष्ठगोगज: प्रधानदंतिनो भट: स्वमंदिरे यदा कथं पदातिबंधनं ।।६।। पंचचामर:।।

राजा आपल्या ५	दुसरा राजा आपल्या घोड्याच्या ४
वजीर राजाच्या हत्तीच्या ३	वजीर आपल्या उंटाच्या १
राजाचा हत्ती आपल्या १	हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या ६
वजिराचा हत्ती आपल्या ६	हत्ती राजाच्या उंटाच्या १
उंट राजाच्या २	उंट राजाच्या उंटाच्या २

टीप - प्रधानं (नपुंसकलिंगी) = वजीर, फर्जी. चक्री = रथ = उंट, नरपरिवृष्ट = राजा, सप्ति = घोडा, वीति: = घोडा

राजाच्या हत्तीचा प्यादा आपले १ प्यादा राजाच्या २

प्यादा वजिराचा २ प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या २

दोन बाजींत प्यादमात

उत्तर

शाह: प्रधानतो भूयांद्दन्तिपंचमसद्मनि ।। गृहद्वयगात्कुंभिमर्त्याद्बंधस्फुटस्तत: ।। अनुष्टुप् ।।

वजीर हत्तीचा ५

प्यादा हत्तीचा ४

।।४।।

त्रिभिर्भटबंधांतरमाक्षिपति ।। सचिवतुरगगेहे तच्चतुर्थे च नागौ मनुजपतितुरंगात् सप्तमे तत्प्रधानं ।। सचिवकरिनिकाय्ये भूपतिर्मित्रिचक्रिद्विरदसदनषष्ठादश्वमर्त्यौ नृपोऽन्य: ।।७।। सचिवकलभगेहे दंतिनौ राजकुंभिप्रथमगृहनिविष्टौ सप्तमे तत्प्रधानं ।। नरपतिगजगेहान्मंत्रिवर्योष्ट्रषष्ठे भवति यदि तुरंगो मर्त्यबंध: कयं स्यात् ।।८।। मालती ।।

राजा वजिराच्या हत्तीच्या १ दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १

वजीरा राजाच्या घोड्याच्या ७ वजीर राजाच्या हत्तीच्या ७

हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या १ हत्ती राजाच्या १

हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या ४ हत्ती राजाच्या हत्तीच्या १

घोडा वजिराच्या उंटाच्या ६ घोडी वजिराच्या उंटाच्या ६

प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ६ तीन बाजींत प्यादमात

उत्तर

अमात्यघोटकाष्टमे गजान्नृपं ✲ वदेत्तत: प्रधानतोश्वसप्तमे मनुष्यबंधनं तत: ।।४।। नगवृत्तं ।।

हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या ८ प्याद्याने हत्ती अगर वजीर घ्यावा

वजीर आपले घोड्याच्या ७

।। श्री विश्वनाथो विजयते ।।

।।५।।

त्रिभिर्भटबंधांतरशंकामंकुरयति ।। प्रधानमीशपंचमे रथौ नृपालचक्रिणस्तृतीयतुर्यगौ यदा नृप: प्रधानदंतिन: ।। द्वितीयगेहमाश्रित: प्रधानवीतिदंतिनोर्भटौ तु षष्ठपंचमौ परो

टीप ✲ वदेत् = शह द्यावा. वद् म्हणजे इंग्रजीतील ro hurl defiance ar अशा अर्थावरून शह द्यावा असा अर्थ दिसतो. सं.

वसुंधरापति: ।।९।। अमात्य-दंति-मंदिरे धरेशघोटकालये गज: प्रधानवाजिनो भटो निजालयस्थित: ।। तदा कथं पदातिना महीशबंधनं भवेन्मुदा विचार्य कथ्यतां वदावदाहवोत्सुका: ।।१०।। पंचचामर: ।।

राजा वजिराच्या हत्तीच्या २ | दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १

वजीर राजाच्या ५	हत्ती राजाच्या घोड्याच्या १
उंट राजाच्या उंटाच्या ४	प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या २
राजाचा उंट आपले ३	तीन बार्जीत प्यादमात
प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ६	
प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ५	

उत्तर

नृपं प्रधानतो वदेत्स्वकीय घोटकाष्टमे प्रधानदंतिपंचमात् भटोपिषष्टमाविशेत् ।। ५ तत: परोतिकुंठितो गजं क्वचित्प्रचालयेद्भटं निहत्य मानवान्नृप- स्वबंधनं तत: ।।५।। पंचचामर: ।।

वजीर घोड्याच्या ८

प्यादा हत्तीच्या ६ (राजा हलविता येत नाही म्हणून दुसरा पक्ष हत्ती कोठेही टाकील.)

प्याद्याने प्याद्या घ्यावा

।।६।।

त्रिभिर्भटबंधांतरशंकामुद्घाटयति ।। नृपतिपंचमग: सचिवो भवेन्नरपति: सचिवोष्ट्रकपंचमे ।। सचिवघोटकपंचमगो भट: सचिववारणषष्ठगतो हय: ।।१।। परनृपो निजमंत्रिगजालये सचिवघोटमर्त्यगृहे रथ: ।। नृपतिचक्रिनिकेतनग: करी कथय तत्र कथं भटबंधनं ।।१२।। द्रुतविलंबितं ।।

राजा वजिराच्या उंटाच्या ५	दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १
वजीर राजाच्या ५	हत्ती राजाच्या उंटाच्या १
घोडा वजिराच्या हत्तीच्या ६	उंट वजिराच्या घोड्याच्या २
प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ५	तीन बार्जीत प्यादमात

उत्तर

निजहयांतिमसद्मनि मंत्रितो नरपतिंप्रवदेदथघोटकात् ।। रथनिकेतनसप्तमसद्मगादथ भटान्नृपबंधनमिष्यते ।।६।। द्रुतविलंबितं ।।

वजीर घोड्याच्या ८ प्यादा एक घर पुढे जावा

घोडा उंटाच्या ७

।।७।।

दिल्लीशपादशाहस्य दुरवगाहं चतुर्भिर्भटबंधमाक्षिपति ।। नृपतुरंगचतुर्थगतो भटो नरपतिर्निजकुंजरषष्टग: ।। नृपचतुर्थगतस्तुरगो भवेत्सचिवकुंजरपंचमगो गज: ।।१३।। सचिवसप्तिरथात्मगृहे भवेत्परनृपो निजकुंजरसद्मग: ।। सचिवघोटकसप्तमगो भट: सचिवदंतिगृहाष्टमगो रथ: ।।।।१४।। द्रुतविलंबितं।।

राजा आपल्या हत्तीच्या ६ दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या १

वजिराचा हत्ती आपल्या ५ उंट वजिराच्या हत्तीच्या ८

घोडा राजाच्या ४ प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ७

वजिराचा घोडा आपल्या १ चार बाजींत प्यादमात

प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ४

उत्तर

नृपतिपंचमग: कलभस्तत: प्रभुगृहाष्टमगान्नृपतिं वदेत् ।। सचिवमंदिरषष्ठगृहेहया-दथभटान्नृपबंध उदाहृत: ।।७।। द्रुतविलंबितं।।

हत्ती राजाच्या ५ घोडा वजिराचे ६

हत्ती राजाचा ८ प्यादा घोड्याचे ५

।।८।।

पुनश्चतुर्भिरेवबंधविशेषं व्याचष्टे ।। अमात्यषष्ठगो हयो नृपालषष्ठगो भटो प्यमात्यचक्रिसप्तमे गजो नृप: स्वमंत्रिण: ।। गजालये भटांतरं नृपालकुंभिपश्चमे निजेभपश्चमे गृहे प्रधानमन्यभूमिप: ।।१५।। निजप्रधानमंदिरे निजाश्वसद्मनि स्थितं प्रधानमीशकुंजरद्वितीयग: करी यदा।। मुहुर्विचिंत्य कथ्यतां भटात्परक्षमाभृतश्चतुर्भिरत्रबंधनं भवेत्कथं विचक्षणा: ।।१६।। पंचचामर: ।।

राजा वजिराच्या हत्तीच्या १ दुसरा राजा आपल्या वजिराच्या १

वजीर आपल्या हत्तीच्या ५ वजीर आपल्या घोड्याच्या १

हत्ती वजिराच्या उंटाच्या ७ राजाचा हत्ती आपल्या २

घोडा वजिराच्या ६ चार बाजींत प्यादमात

प्यादा राजाच्या ६

चक्री = रथ = उंट. रथ: = उंट.

प्यादा राजाच्या हत्तीच्या ५

उत्तर

गजाद्वारण माहृत्य प्रधानेन नृपं वदेत् ।। गजाष्टमे प्रधानेन पुनरेवनृपंवदेत् ।।८।। प्रधानवारणागारसप्तमं कुंजरो व्रजेत् ।। कुंठः किंवा करोत्वन्यत्तदूर्ध्वं भटबंधनं ।।९।। अनुष्टुभ् ।।

हत्तीने हत्ती घ्यावा   हत्ती वजिराचे हत्तीचे ७
वजीर हत्तीच्या ८   प्याद्याचा शाह मात

।।९।।

चतुर्भिरेव पुनर्भटबंधं विशदीकरोति ।। नृपो निजरथाष्टमे नृपतिचक्रिषष्ठे हयो महीशहयपंचमाचरमयोर्मनुष्याद्विपौ ।। द्वितीयसदने स्थितो निजगजस्य मंत्री परो नृपो निजगजालये सचिवघोटकांते रथः ।।१०।। पृथ्वी ।।

राजा आपल्या उंटाच्या ८   दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या १
वजीर आपल्या हत्तीच्या २   उंट वजिराच्या घोड्याच्या ८
हत्ती राजाच्या घोड्याच्या ७   चार बाजींत प्यादमात
घोडा राजाच्या उंटाच्या ६
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ५

उत्तर

शाहंदद्याद्वारणेन भूपकुंजरसप्तमे ।। प्रभुवाज्यष्टमगृहे प्रधानेन नृपंततः ।।१०।। पंचमात् षष्टमुद्गच्छेद्भटः पश्चाद्विकुंठितः ।। परः कचित् क्षिपेदुष्ट्रं तदूर्ध्वं भटबंधनं ।।११।। अनुष्टुप् ।।

हत्ती आपले ७   प्यादा घोड्याचे ६
वजीर घोड्याचा ८   प्याद्याचा शाह मात

।।१०।।

पुनश्चतुर्भिरेव चित्रं भटबंधविशेषं व्यादिशति ।। सचिवमंदिरगोवसुधाधिपो नृपतिदंतितृतीयगतो रथः ।। नृपभटो धरणीधवपंचमे स्वसचिवो निजघोटकषष्ठगः ।।१८।। सचिवचक्रिनिकेतनसप्तमे गजवरोप्यथमंत्रिगृहे नृपः । नृपतिकुंजरमंदिरगः करी यदि कंथ भटबंध उदीर्यते ।।१९।। द्रुतविलंबितं ।।

राजा वजिराच्या १   दुसरा राजा वजिराच्या १
वजीर आपल्या घोड्याच्या ६   राजाचा हत्ती आपल्या १
हत्ती वजिराच्या उंटाच्या ७   चार बाजींत प्यादमात
उंट राजाच्या हत्तीच्या ३

प्यादा राजाच्या ५

उत्तर

इनोष्ट्रसप्तमे गजं निवेश्य मंत्रितो नृपं वदेत्ततोधरापतेर्भटोपि षष्ठमाविशेत् ।। परोथ युक्तिकुंठित: क्वचिद्गजं क्षिपेत्तत: प्रधानशाहतो नृपं विलंघ्यमर्त्यबंधनं ।।१२।। पंचचामर: ।।

हत्ती राजाच्या उंटाच्या ७	वजीर उंटाचे ६
प्यादा राजाच्या ६	प्यादा राजाच्या ७

।।११।।

अथ पंचभिर्भटबंधमार्शकते ।। अस्मिन् प्रकरणे सप्तभि: प्रकारांतरेण स्फुट एव बंध: गजद्वयं बलाद्ग्राहयित्वा एकादशभिर्भटबंध: स्वयमेवविभावनीय: ।। यदि नृपो निजकुंजरसद्मगो नृपतितद्गजसप्तमयोर्गजौ ।। नरपघोटकसद्मगतो रथ: स्वसचिवोवनिभृद्रथषष्ठग: ।।२०।। सचिवकुंजरपंचमगो भट: परनृपो निजमंत्रिनिकेतने ।। स्वरथषष्ठगत: सचिवो यदा मनुजबंधनमात्र कथं भवेत् ।।२१।। द्रुतविलंबितं ।।

राजा आपल्या हत्तीच्या १	दुसरा राजा वजिराच्या १
वजीर राजाच्या उंटाच्या ६	वजीर आपल्या उंटाच्या ६
हत्ती राजाच्या ७	पाच बाजींत प्यादमात. येथे दोन
हत्ती राजाच्या हत्तीच्या ७	प्रकारी पाच बाजींत, एक प्रकारी
उंट राजाच्या घोड्याच्या १	सातबाजींत, दुसऱ्या प्रकारी दोन हत्ती
प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ५	देऊन ११ बाजींत प्यादमात होते ते
	आपणच जाणावे.

उत्तर

प्रधानसप्तमेथवा नृपाष्टमे गजान्नृपं वदेत्ततो गजाष्टमे द्विपांतरात्पुनर्वदेत् ।। प्रधानमंदिराष्टमे गजात्पुन: प्रधानत: स्वषष्ठगात्तत: परंपदातिबंध ईरित: ।।१३।। पंचचामर: ।।

हत्ती राजाच्या ८	वजीर आपले ६
किंवा वजिराच्या ७	प्याद्याचा शाह मात
हत्ती आपले ८	
हत्ती वजिराचे ८	

।।१२।।

पंचभि: पुनर्भटबंधविशेषं व्याकरोति ।। निजकुंजरतुर्यगत: सचिव: सचिवद्विपषष्ठगतो

हि रथ: ।। मनुज: सचिवाश्वकषष्ठगतो नृपसप्तमगस्तुरगो नृपति: ।। २२ ।। सचिवेभगृहात् प्रथमे सदने वसुधेशभटो निजमंदिरग: ।। अथ मंत्रिगजप्रथमेन्यनृपो नृपकुंजरसप्तमग: कलभ: ।।२३ ।। तोटकं ।।

राजा वजिराच्या हत्तीच्या २	दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १
वजीर आपल्या हत्तीच्या ४	राजाचा हत्ती आपल्या ७
उंट वजिराच्या हत्तीच्या ६	पाच बार्जीत प्यादमात
घोडा राजाच्या ७	
प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ६	
प्यादा राजाच्या २	

उत्तर

रथषष्ठगतात्सचिवान्नृपतिं प्रवदेदथतद्रथसप्तमगात् ।। तुरगाष्टमगात्तुरगादथत्त-द्रथषष्ठगतान्मनुजात्तु तत: ।।१४।। तोटकं ।।

वजीर आपले उंटाचे ६	घोडा उंटाचे ७
वजीर उंटाचे ७	प्याद्याचा शाह मात
वजीर घोड्याचे ८	

।।१३ ।।

पंचभिरुष्ट्रमात्रावशेषेण विचित्रं भटबंधमुपक्षिपति ।। अत्र परोष्ट्रे यत्र क्वचित् स्थितेपि बलात् सर्व ग्राहयित्वा रथमात्रावशेषेण किंचिदधिकचलनैर्भटबंधनप्रकार: स्वयमुन्नय : ।। स्वकीयाष्टमे चेन्नप: सन्निविष्टो नृपालाश्वषष्ठे भट: संप्रविष्ट: ।। धरेशोष्ट्रगैहात्करी सप्तम: स्यात्धराधीशषष्ठे प्रधानं प्रविष्टं ।।२४।। प्रधानाश्वगेहे रथ: संप्रविष्ट: परो भूमिपालो निजाश्वालयस्थ: ।। धरेशोष्ट्रगेहात्तृतीये रथश्चेत्तदा मर्त्यबंध: कथं स्याद्वरेण्या: ।।२५ ।। भुजंगप्रयातं ।।

राजा आपल्या ८	दुसरा राजा आपल्या घोड्याच्या १
वजीर राजाच्या ६	राजाचा उंट आपल्या ३
हत्ती राजाच्या उंटाच्या ७	पाच बार्जीत प्यादमात
उंट वजिराच्या घोड्याच्या १	(दुसरी तऱ्हा)
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ६	हत्ती वजीर दोन्ही देऊन मात.
	उंट आपले चालीचे कोणते घरी

+ मात शब्द पुल्लिंगी योजिला आहे. ✻ विलंघ्य - काडशह. संपादक.

असल्यासही हत्ती वजीर दोन्ही देऊन
काही अधिक बाजीत मात + होतो.

उत्तर

गजं प्रधानासप्तमे* विलंघ्य मंत्रितो नृपं वदेन्निजोष्ट्र सप्तमं ततो विशेत्-महीपति: ।। नृपोष्ट्रषष्ठमाविशेत् प्रधानामष्टमे गजान्नृपं वदेत् - धरापतिस्ततो भटान्निबध्यते ।।१५।। पंचचामर: ।।

हत्ती वजीराचे ७	हत्ती वजिराचे ८
राजा आपले उंटाचे ७	प्याद्याचा शाह मात
वजीर राजाचे उंटाचे ६	

।।१४।।

पुन: पंचभिरूष्ट्रमात्रावशेषेण भटबंधविशेषं दर्शयति ।। अमात्यमर्त्यमंदिरे मतंगजो यदा भवेदथ प्रधानवारणौ नृपालषष्ठसप्तमौ ।। अमात्य सप्तमे हय: स्वमंत्रिचक्रिषष्ठग: महीट् गजालयात् चतुर्थगो रथोवुभौ भटौ ।।२६।। इनाश्वषष्ठसप्तमौ भटो नृपोष्ट्रषष्ठग: परोप्यमात्यदंतिनो द्वितीयमाश्रितो नृप: ।। इभप्रधानकावमात्यवारणादिमाष्टमौ तदा तुमर्त्यबंधनं कथं भवेद्विचक्षणा: ।।२७।। पंचचामर ।।

राजा वजिराच्या उंटाच्या ६	दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या २
वजीर राजाच्या ६	वजीर आपल्या हत्तीच्या ६
हत्ती वजिराच्या २	वजिराचा हत्ती आपल्या १
हत्ती राजाच्या ७	पाच बाजींत प्यादमात.
उंट राजाच्या हत्तीच्या ४	
घोडा वजिराच्या ७	
प्यादा वजिराच्या उंटाच्या ६	
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ६	
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ७	

उत्तर

हयाष्टमविनिष्क्रांततुरगाद्वारणान्नृपं ।। वदेत्ततो मंत्रितस्यान्निजचक्रिगृहाष्टगात् ।।१६।। ततोऽमात्याष्टगान्नागान्नृपाष्टमगताद्गजात् ।। तदूर्ध्वं भटबंधस्तु स्फुटएव न संशय: ।।१७।। अनुष्टुप् ।।

घोडा आपल्या ८	हत्ती राजाचे ८
वजीर उंटाचे ८	प्याद्याचा शाह मात.

।। श्री विश्वनाथो विजयते ।।

हत्ती राजाचे ८

॥१५॥

पंचभिर्भटबंधांतरमाक्षिपति ॥ अमात्येभमर्त्यालये भूमिपाल: प्रधानाश्व मातंगयो: षष्ठतुर्यौ ॥ मनुष्यौ हय: सप्तमे मंत्रिगेहादमात्यो निजोष्ट्रात्तृतीये यदा स्यात् ॥२८॥ रथो भूपसप्तिद्वितीयं प्रविष्ट: परो भूमिपोऽमात्यनागालयस्थ: ॥ प्रधानाश्वमर्त्य: स्वगेहे नृपेभ: स्वसद्मस्थितश्चेत्कथं मर्त्यबंध: ॥२९॥ भुजंगप्रयात ॥

राजा वजिराच्या हत्तीच्या २	दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १
वजीर आपल्या उंटाच्या ३	राजाचा हत्ती आपल्या १
उंट राजाच्या घोड्याच्या २	प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या २
घोडा वजिराच्या ७	पाच बाजींत प्यादमात.
प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ६	
प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ४	

उत्तर

व्रजेन्मानव:पंचमं भूपनागाष्टमं मंत्रिवर्यो भटो दंतिषष्ठं ॥ ततो भूमिपाल: क्वचित्संप्रयायात्पदातिं निहत्याशुबंधस्ततस्यात् ॥१८॥ परस्यान्यथाचलने चतुर्भिरिव बंध:परिभावनीय: ॥ ॥ भुजंगप्रयातं ॥

प्यादा हत्तीचे ५	राजा घोड्याचे २
वजीर राजाचे हत्तीचे ८	प्याद्याने प्यादा घ्यावा
प्यादा हत्तीचे ६	दुसरा तफावतीने चालल्यास
दुसऱ्याचा हत्ती वजिराचे घोड्याचे १	पाचा बाजीने मात.

॥१६॥

अथ षड्भिर्भटबंधमाशंकते ॥ सचिवसप्तमपंचमगौ भटौ नरपतिर्यदि मध्यगतस्तयो: ॥ सचिवचक्रिजालयपंचमौ हयवरौ सचिव:स्वरथालये ॥३०॥ सचिवघोटकसप्तमग: करी नृपतिघोटकषष्ठगृहे भट: ॥ परनृपो निजमंत्रिनिकेतने नृपतिमंत्रिगजौ निजमंदिरे ॥३१॥ मंत्रिगजेंद्रात्सप्तमगेहे चक्रिवरश्चेत्कथमिनबंध: ॥३२॥ द्रुतविलंबितं ॥ अक्षरपंक्ति: ॥

राजा वजिराच्या ६	दुसरा राजा वजिराच्या १
वजीर आपल्या उंटाच्या १	दोन्ही हत्ती आपल्या १
हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या ७	उंट वजिराच्या हत्तीच्या ७

घोडा वजिराच्या उंटाच्या ५	सहा बाजींत प्यादमात.
घोडा वजिराच्या हत्तीच्या ५	
प्यादा वजिराच्या ७	
प्यादा वजिराच्या ५	
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ६	

उत्तर

शाह: प्रधानाश्वगृहाष्टमे गजात्ततस्तुरंगात्सचिवाश्वसप्तमे ।। पुन:प्रधानान्निजचक्रिसप्तमे पश्चात्तुरंगात्सचिवोष्ट्रषष्ठगात् ।।१९ ।। भटस्ततो वारणमाहरन् व्रजेदमात्यकस्यंदनषष्ठमंदिरं ।। ततोभटाद्भूमिपति निर्बंध्यते विभाव्यमेतन्निपुणं विचक्षणै: ।।२० ।। वंशस्थं ।।

हत्ती घोड्याचे ८	घोडा उंटाचे ६
घोडा आपले ७	प्याद्याने हत्ती घ्यावा
वजीर उंटाचे ७	प्याद्याचा शाह मात.

।।१७।।

अथ षड्भिर्भटबंधांतरमाक्षिप्य निराचष्टे ।। अत्र नृपभाग एव सर्व विज्ञेयं ।। निजोष्ट्रमर्त्यमंदिरे प्रभु नृपेभमानवो निजालये धरेशचक्रिणस्तृतीयगो गज: ।। नृपालषष्ठसद्मगं प्रधानमन्यराट्गजौ हयद्वितीयतुर्यगौ गजद्वितीयगो भट: ।।३३ ।। पंचचामर ।।

राजा आपल्या उंटाच्या २	दुसरा राजा आपल्या घोड्याच्या २
वजीर राजाच्या ६	हत्ती राजाच्या घोड्याच्या ४
हत्ती राजाच्या उंटाच्या ३	प्यादा राजाच्या हत्तीच्या २
प्यादा राजाच्या हत्तीच्या २	सात बाजींत प्याद मात.

उत्तर

रथषष्ठे प्रधानेन शाह: पश्चान्निजाष्टमे ।। रथाष्टमे पुन: पश्चाद्रथषष्ठे गजात्तत: ।।२१ ।। गजषष्ठे प्रधानेन नागाद्वा नृपतिं वदेत् ।। भटशाहान्नरपतिर्बद्धोभूयात्तत: परं ।।२२ ।। अनुष्टुप् ।।

वजीर राजाचे उंटाचे ६	हत्ती उंटाचे ६
वजीर आपले ८	वजीर हत्तीचे ६
वजीर राजाचे उंटाचे ८	प्याद्याचा शाह मात.

।।१८।।

षट्भिर्भटबंधांतर विशदीकरोति ।। नृपद्वितीयपंचमावमात्यघोटकौ गजो

नृपालचक्रिसप्तमो नृपाश्वपंचमो रथ: ।। धरेशवीतिसप्तमे भट: पदातिपार्थिवावमात्यचक्रिषष्ठकाष्टमौ परोमहीपति: ।।३४।। निजालये रथद्वयाष्टमौ गजौ भटावुभावमात्यतद्रथादितश्चतुर्थपंचमौ स्मृतौ ।। मुहुर्मुहुर्विभाव्य तद्विचक्षणा: सुधीवरा: कथं पदातिबंधनं भवेदिहाशु कथ्यतां ।।३५।। पंचचामर: ।।

राजा वजिराच्या उंटाच्या ८	दुसरा राजा आपल्या १
वजीर राजाच्या २	दोन्ही हत्ती दोन्ही उंटाच्या ८
हत्ती राजाच्या उंटाच्या ७	प्यादा वजिराच्या ४
उंट राजाच्या घोड्याच्या ५	प्यादा वजीराच्या उंटाच्या ५
घोडा राजाच्या ५	सहा बार्जीत प्यादमात.
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ७	
प्यादा वजिराच्या उंटाच्या ६	

उत्तर

रथाष्टमे गजान्नृपंवदेत्तत: प्रधानतोवनीशनाग पंचमे प्रधानमश्यषष्ठगं ।। क्षमेशषष्ठमंदिरे पुन: प्रधानतो नृपं स्वसप्तमे पुनस्तत: पदातिबंध ईरित: ।।२।। पंचचामर: ।।

हत्ती उंटाचे ८	वजीर राजाचे ६
वजीर हत्तीचे ५	वजीर आपले ७
वजीर घोड्याचे ६	प्याद्यानें हत्ती द्यावा.

।।१९।।

अथ षड्भिर्भटबंधांतरमाक्षिपति ।। राजनागहयचक्रिमानवा: षष्ठपंचमचतुर्थ सद्मगा :।। भूपमंत्रिरथसद्मन: ऋमात् षष्ठपंचमचतुर्थसद्मगा: ।।३६।। नागघोटकरथा गजांतरं मन्त्रिचक्रिगृहसप्तमस्थितं ।। भूपमर्त्यसचिवा : ऋमाद्यदा मंत्रिवारणगृहादिकोणगा: ।।३७।। स्वीयवीति भवनेन्यभूमिपो भूपनागहयचक्रिमानवा: ।। राजदंतिमनुजालयात् क्रमात्कोणसद्मसुनिवेशितास्त्रय: ।।३८।। भूपपंचमगतो हयो गजौ राजचक्रिमनुजालयस्थितौ। स्वीयवारणगृहे प्रधानको मंत्रिवीतिगजषष्ठगौ भटौ ।।३९।। स्यंदन: सचिवचक्रिसप्तमे मंदिरे यदि कथं चिदास्थित: कोविदा हृदि विभाव्य कथ्यतां षड्भिरत्र भटबंधनं कथं ।।४०।। रथोत्धता ।।

राजा वजिराच्या हत्तीच्या १	दुसरा राजा आपल्या घोड्याच्या १
वजीर आपल्या उंटाच्या ३	वजीर आपल्या हत्तीच्या १
हत्ती वजिराच्या उंटाच्या ७	हत्ती राजाच्या उंटाच्या १
हत्ती राजाच्या ६	हत्ती राजाच्या उंटाच्या २
उंट वजिराच्या उंटाच्या ४	उंट वजिराच्या उंटाच्या ७

घोडा वजिराच्या ५	घोडा राजाच्या ५
प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या २	प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ६
प्यादा राजाच्या उंटाच्या ४	प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ६
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ५	प्यादा राजाच्या उंटाच्या ४
प्यादा राजाच्या हत्तीच्या ६	प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ३
	प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ३
	प्यादा राजाच्या हत्तीच्या २
	सहा बार्जीत प्याद मात.

उत्तर

राजसप्तमगृहे वदेन्नृपंसप्तितस्तदनुप्तिसप्तमे ।। मंत्रितोथगजतो नरंतरन् उष्ट्रकात्पुनरमात्यमाहरन् ।।२४।। स्यंदनान्नरपतिं वदेत्पुनर्वारिणं तदनुसंहरन् रथात् ।। मानवेन गजमाहरन् ततो बंधनं नरपतेर्दृढं भवेत् ।।२५।। रथोत्धतां ।।

घोडा राजाचे ७	उंटाने हत्ती घ्यावा
वजीर राजाचे घोड्याचे ७	प्याद्यानें हत्ती घ्यावा
हत्तीने प्यादा घ्यावा	दुसरा तफावतीनें चालविल्यास पांचा
उंटाने वजीर घ्यावा	डावांनी मात होतो.

।।२०।।

षड्भिर्भटबंधांतरमाक्षिपति ।। स्वहयषष्ठगतो धरणीधवो नृपगजोपि नृपाष्टमसंस्थित:।। निजतृतीयगत: सचिवद्विपो रथवरौ सचिवादिमषष्ठगौ ।।४१ ।। नृपतितद्रथवीति-गृहात् क्रमाद्यदि च षष्ठकपंचमतुर्यगा:।। भटवरा नृपवीतिभट:स्थित: स्वभवनेऽथ पर: पृथिवीपति:।।४२।। निजकरीद्रनिकेतनपंचमे नृपरथस्य तृतीयगृहे हय: ।। निजगृहे यदि मंत्रिभट: कथं मनुज बंधनमत्र विभाव्यतां ।।४३।। द्रुतविलंबितं।।

राजा आपल्या घोड्याच्या ६	दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या ५
हत्ती राजाच्या ८	घोडा राजाच्या उंटाच्या ३
हत्ती वजिराच्या हत्तीच्या ३	प्यादा वजिराच्या २
उंट वजिराच्या ६	साहा बार्जीत प्यादमात.
उंट वजिराच्या १	
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या २	
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ४	
प्यादा राजाच्या उंटाच्या ५	

प्यादा राजाच्या ६

उत्तर

नृपेभो निजांत्यं व्रजेन्मंत्रिसप्तेस्तृतीयं गजो राट्चतुर्थोंग्यामुष्ट्रः ।। रथोभूमिपालोष्ट्रतुर्यं नृपेभात्तृतीयं गजो मर्त्यशाहस्ततःस्यात् ।।२६।। भुजंगप्रयातं।।

राजाचा हत्ती आपले ८	उंट राजाचे उंटाचे ४
हत्ती वजिराचे घोड्याचे ३	हत्ती राजाचे हत्तीचे ३
उंट राजाचे ५	प्याद्याचा शाह मात.

।।२१।।

षड्भिभ्भर्भटबंधांतरपीठिकामारचयति ।। नरपतिः सचिवाश्वनिकेतने सचिववाजितृतीयगृहे गजः।। सचिववीतिरथात्मगृहेष्टमे सचिवतत्कलभाद्यतृतीयगौ ।।४४।। रथवरौ धरणीशरथाश्वयोर्यदि भटौ निजसद्मगतावुभौ ।। परनृपो निजवारणपंचमः सचिववाहतुरीयगतो गजः।।४५।। नृपतिनागतृतीयगतो भटो नृपतिदंतिभटो निजमंदिरे ।। दुरवगाहमिदं भटबंधनं चिरतरं परिभाव्य निबोध्यतां ।।४६।। द्रुतविलंबितं।।

राजा वजिराच्या घोड्याच्या १	प्यादा राजाच्या घोड्याच्या २
हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या ३	दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या ५
उंट वजिराच्या १	हत्ती वजिराच्या घोड्याच्या ४
उंट वजिराच्या हत्तीच्या ३	प्यादा राजाच्या हत्तीच्या २
वजिराचा घोडा आपल्या ८	प्यादा राजाच्या हत्तीच्या ३
प्यादा राजाच्या उंटाच्या २	साह बाजींत प्यादमात

उत्तर

रथो नृपालसप्तमं हयः प्रधानसप्तमं हयो धरेशपंचमं हयस्तुरंग तुर्यकं ।। ततोवनीशदंतिनः स्तृतीयमाविशेद्गजः पदातिशाहतस्ततो महीशबंधनं स्फुटं ।।२७।। पंच चामरः।।

उंट राजाचे ७	घोडा राजाचे घोड्याचे ४
घोडा वजिराचे ७	हत्ती राजाचे हत्तीचे ३
घोडा राजाचे ५	प्याद्याचा शाह मात.

।।२२।।

अथ तुल्य प्रतिभावतोः समानबलसंपन्नयोः सप्तभिर्भटबंधांतरमाक्षिपति ।। सचिवकरिगृहस्थो

भूपतिर्मंत्रिवीतिप्रथमगृहनिविष्टः स्याद्रथः स्वप्रधानं ।। निजकलभतृतीये मंत्रिनागाश्वमर्त्यौ निजभवनगतौ द्वौ मंत्रिगेहातृतीये ।।४७।। इभपतिरपरेभो भूपकुंभिद्वितीये नरपतिहयषष्ठे पंचमे मर्त्यवाहौ ।।अथ परवसुधेशः स्वीयदंत्यालयस्थो नृपगजहयमर्त्यौतद्वितीयादिमस्थौ ।।४८।। सचिवनृपतुरंगस्थानगौ चक्रिणौ द्वौ सचिवगजतुचर्थः कुंजरोऽथान्यदंती ।। नृपतिचरमगेहेमात्यकः स्वोष्ट्रगेहे सचिवहयतृतीये मानवश्चेत्समानः ।।४९।। मालती ।।

राजा वजिराच्या हत्तीच्या १	दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या १
वजीर आपल्या हत्तीच्या ३	वजीर आपल्या उंटाच्या १
हत्ती वजिराच्या ३	हत्ती राजाच्या ८
राजाचा हत्ती आपल्या २	वजिराचा हत्ती आपल्या ४
उंट वजिराच्या घोड्याच्या १	प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या २
राजाच्या घोडा आपल्या ५	प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ३
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ६	प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ३
प्यादा राजाच्या घोड्याच्या २	उंट वजिराच्या १
प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या २	उंट राजाच्या घोड्याच्या १
	सात बाजींत प्यादमात

उत्तर

आदौ घोटकतस्ततःसचिवतः पश्चान्नरग्राहिणो मातंगादथ तादृशात्सचिवतः पश्चात्पुनर्मंत्रितः ।। शाहोभूपरथाष्टमे तदनुराणणागात्तृतीये गजात्पश्चान्मानवतः समोपि नृपतिर्बद्धोभवेत्सप्तभिः ।।२८।। शार्दूलविक्रीडितम् ।।

घोडा उंटाचे ७	वजीर उंटाचे ८
वजीर उंटाचे ८	हत्ती राजाच्या हत्तीच्या ३
हत्तीने प्यादा घ्यावा	प्याद्याचा शाह मात
वजिराने प्यादा घ्यावा	

।।२३।।

सप्तभिर्भटबंधांतरमाक्षिपति ।। रथयुगसदनाभ्यां सप्तमौ वारणेंद्रौ सचिवरथतृतीयो भूमिपोमात्यसप्तिः ।। निजभवनचतुर्थे मंत्रिमर्त्यः स्वगेहेनृपभवनगतः स्यात्स्यन्दनोन्यो महीशः ।।५०।। सचिवकलभगेहे मंत्रिवर्याश्वमर्त्यो निजसदननिविष्टो मेदिनीनाथनागः ।। निजनिलयतृतीये मंत्रिमातंगमर्त्यो यदि कलभतृतीये मर्त्यबंधः कथं स्यात् ।।५१।। मालती ।।

राजा वजिराच्या उंटाच्या ३	दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १
दोन्ही हत्ती दोन्ही उंटाच्या ७	राजाचा हत्ती आपल्या ३

उंट राजाच्या १	प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या २
वजिराचा घोडा आपल्या ४	प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ३
प्यादा वजिराच्या २क	सात बार्जीत प्यादमात.

उत्तर

नरपतिरथगेहादष्टमे नागशाहो नृपतिरथपदाते मंदिरे चक्रिशाह: ।। तदनु रथपदातेस्सद्मभूप: प्रयासात्सचिवकरथषष्ठे सप्तिशाह: परस्तात् ।।२९।। सचिवकलभगेहादष्टमेनागशाह: सचिवगजपदातिं संहरन् नागशाह:।। तदुपरिभटशाहात् भूमिपालो निबद्धो भवति निपुणमूह्यश्चित्रबंधोदुरूह: ।।३०।। मालती।।

हत्ती राजाचे उंटाचे ८	हत्ती आपला ८
उंट राजाचे उंटाचे २	प्यादा घेऊन हत्तीचा शाह
राजा उंटाचे २	प्याद्याचा शाह मात.
घोडा उंटाचे ६	

।।२४।।

सप्तभिर्भटबंधांतरं विवृणोति ।। नृपभवनचतुर्थे पंचमे चेत्तुरंगावविनि पतिकरीद्रात्स्यातृतीये चतुर्थे।। रथयुगमिननागात् षष्ठसंस्थं प्रधानं, सचिवनृपरथाभ्यां षष्ठतुर्यो भटेभौ।।१।। निजतुरगतृतीये सार्वभौमो यदि स्यात्परनरपतिरात्मस्छानगो मर्त्ययुग्मं ।। नृपहयभवानाभ्यां स्यात्तृतीयं प्रधानं स्वकलभचरमार्वाग्वारणो राट्रथांत्ये ।।५३।। मालती।।

राजा आपल्या घोड्याच्या ३	दुसरा राजा आपल्या १
वजीर राजाच्या हत्तीच्या ६	वजीर आपल्या हत्तीच्या ७
हत्ती राजाच्या उंटाच्या ४	हत्ती राजाच्या उंटाच्या ८
उंट राजाच्या हत्तीच्या ४	प्यादा राजाच्या ३
उंट राजाच्या हत्तीच्या ३	प्यादा राजाच्या घोड्याच्या ३
घोडा राजाच्या ५	सात बार्जीत प्यादमात
घोडा राजाच्या ४	
प्यादा वजिराच्या उंटाच्या ६	

उत्तर

प्रभुरथभवनांत्ये नागशाह: प्रधानान्मनुजहरणतस्याद्वीतिषष्ठेथशाह: ।। पुनरपि हयवासादंतिमेमात्यशाहो नृपतिभवनषष्ठं मर्त्यमाहत्य शाह: ।।३१।। सचिवसदनषष्ठे सप्तिशाह: परस्तादथ सचिवनिकाय्यात्सप्तमे चक्रिशाह: ।। तदुपरि यदि मर्त्यान्मंत्रि

माद्दत्य शाहो भवति किल तदानी सप्तभिर्मर्त्यबंध: ।।३२।। मालती ।।

हत्ती उंटाच्या ८	घोडा वजीराचे ६
वजिराने प्यादा घ्यावा	उंट वजिराचे ७
वजीर घोड्याचे ८	प्याद्याने वजीर घ्यावा
वजिराने प्यादा घ्यावा	

।।२५।।

पुन: सप्तभिर्भटबंधांतरमाशंकते ।। सचिवहयगजाद्यौ चक्रिणौ वीतियुग्मं सचिवतदिभयोश्चेदादिमोपांतिमस्थं सचिवनृपभटौ स्वे मंदिरेऽमात्यचक्रि-क्षितिपरिवृठगेहात्तुर्यषष्ठौ गजेनौ ।।५४।। अथ परनरपालोऽमात्यसद्मास्थित: स्यान्नृपतदिभगृहस्थौ घोटकौ चेत्कदाचित्।। बहुजनदुरवाय: सूक्ष्ममत्यैकागम्य: कथय मनुजबंध: सप्तभिर्वा कथं स्यात् ।।५५।। मालती।।

राजा आपल्या ६	प्यादा राजाच्या २
हत्ती वजिराच्या उंटाच्या ४	प्यादा वजिराच्या २
उंट वजिराच्या घोड्याच्या १	दुसरा राजा वजिराच्या १
उंट वजिराच्या घोड्याच्या १	घोडा राज्याच्या १
घोडा वजिराच्या १	घोडा राजाच्या हत्तीच्या १
घोडा वजिराच्या हत्तीच्या ७	सात बाजींत प्यादमात.

उत्तर

नरपतिरथषष्ठे चक्रिशाहो नृपालात्तुगरवविशसनं स्यादुष्ट्रकांत्येथ दंती ।। अथ निजभवनादे: पंचमे चक्रिवर्यात्सचिवकरथषष्ठं वारण: संप्रयायात् ।।३३।। सचिवरथतृतीये घोटकस्सन्निवेश्यस्तदनु नृपभटात्स्याद्बंधनं भूमिभर्तु:।। इदमपि दुखापं बंधनं बुद्धिमद्भिश्चिरतरपरिभाव्यं सर्वथानन्यचित्तै:।।३४।। मालती।।

उंट राजाचे उंटाचे ६	हत्ती उंटाचे ६
राजाने घोडा घ्यावा	घोडा उंटाचे ३
हत्ती उंटाचे ८	प्याद्याचा शाह मात.
उंट राजाचे उंटाचे ५	

।।२६।।

सप्तभिर्भटबंधांतरपीठिकामारचयति ।। सचिवनृपरथाद्यौ भूपनागौ भवेतां सचिवतदिभगेहात्पंचमौ घोटकौ द्वौ ।। सचिवरथगजाभ्यां मानवौ द्वौ तृतीयौ नृपकरिभवनांत्ये स्यंदन: स्यात् पदाति:।।५६।। वसति सचिववीते: पंचमेन्यो महीश: सचिवकलभगेहे तत्तृतीये पदाति:।। नृपतुरगतृतीये वारणश्चेत्कदाचित्कथय मनुजबंध:

कष्टसाध्य: कथंस्यात् ।।५७।। मालती।।

राजा वजिराच्या १
हत्ती राजाच्या उंटाच्या १
उंट राजाच्या हत्तीच्या ८
घोडा वजिराच्या हत्तीच्या ५
घोडा वजिराच्या ५
प्यादा वजिराच्या उंटाच्या ३
प्यादा वजिराच्या घोड्याच्या ५
प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ३
दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या १
हत्ती राजाच्या घोड्याच्या ३
प्यादा वजिराच्या हत्तीच्या ३
सात बाजींत प्यादमात

उत्तर

गजो नृपरथाष्टमं सचिवतुर्यगेहं रथ: प्रधानहयतुर्यकं तुरग आविशेन्मानव: ।। अमात्यकरितुर्यकं सचिवचक्रिषष्ठं हयोगजे निजगृहांत्यगे तदनु मर्त्यबंध: स्फुट: ।।३५।। पृथ्वी।।

हत्ती राजाचे उंटाचे ८
उंट वजिराचे ४
घोडा आपले ४
प्यादा हत्तीचे ४
घोडा वजिराचे उंटाचे ६
हत्ती आपले ८
प्याद्याचा शाह मात

।।२७।।

पुन: सप्तभि: प्रकारांतरेण शंकते ।। इनकलभचतुर्थे षष्ठके वारणौ द्वौ सचिवरथगृहांत्ये पंचमे चक्रिभूपौ।। क्षितिपमनुजगेहे मंत्रिवर्यो हयौ द्वौ सचिववरतुरीये षष्ठके स्यंदनोन्य: ।।५८।। क्षितिपतिरथतुर्ये मंत्रिसप्तेस्तृतीये वसति किल पदातिस्तत्र चेदन्यभूप: ।। सचिवकरिचतुर्थे वारणौ भूपसप्ते: प्रथमचरमसंस्थौ घोटको राट्रथांत्य: ।। ५९।। सचिवसदनषष्ठ: स्यंदनो मंत्रिवर्यो निजसदननिविष्टो बुद्धिमंत: कथं चित् ।। अविबुधदुरवाय: सूक्ष्ममत्येकगम्य: कथय कथमयं स्यान्मर्त्यबंधो दुरूह: ।।६०।। मालती।।

राजा वजिराच्या उंटाच्या ५
वजीर राजाच्या २
हत्ती राजाच्या हत्तीच्या ४
हत्ती राजाच्या हत्तीच्या ६
उंट राजाच्या उंटाच्या ४
दुसरा राजा वजिराच्या हत्तीच्या ४
वजीर आपल्या १
हत्ती राजाच्या घोड्याच्या १
हत्ती राजाच्या घोड्याच्या ८
उंट वजिराच्या ६